

Menneskeretligt lys på resocialisering i dansk straffuldbyrdsret¹

Denne artikel er tildelt en CC-By 4.0 licens

Hans Jørgen Engbo, jurist, tidligere fængselschef i Danmark og direktør for Kriminalforsorgen i Grønland. Medlem af den retspolitiske tænketank Forsete.

Abstract

This article seeks to clarify the concept of rehabilitation in the context of human rights and demonstrate its incorporation into applicable prison law in Denmark. The discussion begins with a summary of select US judgments and analyses of case law. It then delves into the most prominent stipulations and recommendations of international law. Finally, it proceeds to an analysis of the status of rehabilitation within Danish law. The article concludes that while Danish law concerning rehabilitation is generally in harmony with human rights requirements and recommendations, there are certain instances where legislation and practice fall short of human rights standards.

Keywords

Prison, rehabilitation, human rights, normalisation, international law. Fængsel, resocialisering, menneskerettigheder, normalisering, folkeret.

Indledning

I denne artikel vil det blive søgt afklaret, hvad begrebet resocialisering står for set i menneskeretligt lys, og hvordan det – direkte eller indirekte – indgår i gældende dansk straffuldbyrdsret.

Artiklen indledes med referat af nogle US-amerikanske domme. Straffedomme fra USA har sædvanligvis ikke den store primære interesse som retskilde i nordisk ret, men undertiden kan de, blandt andet med til tider finurlige formuleringer, metaforiske indslag og nyttige sondringer, bidrage til forståelse og klarlæggelse af retspolitiske problemstillinger og retlige analyser, som også har relevans på vor side af Atlanten. I nærværende sammenhæng er det navnlig nogle interessante amerikanske sondringer, som er fundet relevante for artiklens emne. Men også beskrivelsen af de indsattes retsposition i forhold til forfatningen er relevant og kan med en klar og direkte sprogbrug bidrage til en tydeliggørelse af den parallelle udvikling i europæisk/nordisk ret.

1. Title in English: Rehabilitation of prisoners in Danish prison law: a human rights perspective.

Dernæst vil de mest fremtrædende folkeretlige forpligtelser og anbefalinger blive omtalt, inden artiklen når frem til en analyse af resocialiseringens position i dansk ret.

I artiklen anvendes traditionel juridisk metode, som går ud på at søge frem til gældende (dansk) ret på baggrund af en analyse af de relevante retskilder, herunder lovgivning i bred forstand samt domspraksis og administrativ praksis.

I overensstemmelse med traditionel dansk sprogbrug benyttes i artiklen ordet *resocialisering*, som bør opfattes synonymt med ordene rehabilitering og reintegration.

1. Fra slave til borger

I 1871 fastslog Højesteret i staten Virginia i USA, at en fængselsdømt under afsoningen var undergivet de retsregler, der gjaldt for forholdene i fængslet, og ikke de almindelige borgerrettigheder, som kun var gældende for frie mennesker. De indsatte blev beskrevet som "slaves of the State" (*Ruffin v. Commonwealth of Virginia*, 1871).

Denne dom var et tydeligt udtryk for den såkaldte "hands-off doctrine", som gik ud på, at amerikanske domstole ikke følte sig kompetente til at involvere sig i forholdene i fængslerne. Først ved domme afsagt af US Supreme Court i løbet af 1960'erne og 70'erne fik de indsatte gradvis tildelt borgerrettigheder, herunder ret til at gå til domstolene og få prøvet deres forfatningsretlige beskyttelse: "When a prison regulation or practice offends a fundamental constitutional guarantee, federal courts will discharge their duty to protect constitutional rights" (*Procunier v. Martinez*, 1974. Se også *Wolff v. McDonnell*, 1974).

2. Ret til resocialisering i USA?

Et af de spørgsmål, som blev rejst i forbindelse med den amerikanske rettigheds-normalisering, var, om de indsatte havde ret til resocialisering under afsoningen. Centralt i denne diskussion står dommen *Laaman v. Helgemoe* (1977), afsagt af den føderale distriktsret i New Hampshire. Sagen angik en række klager over forholdene i New Hampshire State Prison, herunder mulighederne for lægehjælp, arbejde, uddannelse og resocialisering. Retten fandt, at forholdene var i strid med forfatningen, blandt andet det 8. forfatningstillæg, som fastslår, at "[e]xcessive bail shall not be required, nor excessive fines imposed, nor cruel and unusual punishments inflicted".

2.1. Negativ og positiv ret til resocialisering

Om resocialisering fastslog retten i *Laaman-sagen*, at ingen domstol hidtil havde anerkendt en føderal forfatningsretlig ret til resocialisering, forstået

som en positiv ret til at blive rustet til efter løsladelsen at kunne fungere som et lovlydigt medlem af samfundet. Retten fandt imidlertid, at der var en voksende erkendelse af de indsattes ret til at afsone under forhold, som 1) ikke truer deres fornuft eller mentale velbefindende, 2) ikke står i vejen for de indsattes bestræbelser på at rehabilitere sig selv og 3) ikke øger risikoen for recidiv (se Philips 1979, s. 300 ff., med fyldigt referat af sagen).

Edgardo Rotman, professor ved Law Department på University of Miami School of Law, har beskrevet retspraksis i USA efter Laaman-dommen således: "While denying the existence of a constitutional federal right to rehabilitation, American courts have acknowledged it in a negative way as the right to counteract the deteriorating effects of imprisonment" (Rotman 1987, s. 1068).

Laaman-dommen har således ført til sondringen mellem negativ og positiv resocialisering. Begrebet negativ resocialisering er baseret på den præmis, at fængselsstraffen i sig selv medfører forringelser i den indsattes forhold, herunder navnlig sociale, helbredsmæssige og andre forhold, som har betydning for muligheden for at klare sig uden kriminalitet efter løsladelsen. I Norden taler vi om fængselsstraffens skadevirkninger. Retten til *negativ resocialisering* er derfor den indsattes ret til under afsoningen at få mulighed for at modvirke straffens skadevirkninger, så han efter løsladelsen i det mindste ikke er ringere stillet end før fængselsopholdet. Man kan kalde det *vedligeholdelses-resocialisering*. At påføre indsatte skadevirkninger uden at give dem mulighed for at modvirke disse skader betegnes af Rotman som en ulovlig tillægsstraf (Rotman 1987, s. 1067).

Retten til *positiv resocialisering* gælder den indsattes ret til ikke blot at kunne vedligeholde, men også at kunne styrke og forbedre sine forhold, helbredsmæssigt, socialt mv., så han ved løsladelsen vil kunne stå bedre rustet end før indsættelsen til at klare sig i samfundet. Der er her tale om *udviklings-resocialisering*.

2.2. To modeller for resocialisering

Med udgangspunkt i nogle stærkt modsatrettede dommersynspunkter i højesteretssagerne *Wolff v. McDonnell* og *Procunier v. Martinez* har Rotman opstillet en sondring mellem en autoritær/paternalistisk og en humanistisk/liberal (humanistic and liberty-centered) model for resocialisering (Rotman 1986, s. 1025 ff.).

Den *autoritære og paternalistiske model* for resocialisering beskrives som

"a subtle version of the outdated repressive model of corrections. In this view correctional treatment is essentially a technical device to mold the personality of offenders and obtain their compliance with a predesigned pattern of thought and behavior. Such 'rehabilitation' is easily downgraded to a mere instrument of institutional discipline and tends to resort to brainwashing methods incompatible with the individual's right to privacy" (Rotman 1986, s. 1026).

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Målet for den paternalistiske model er samfundsmæssig nytte i form af mindre recidiv. Efter denne model tjener resocialisering først og fremmest samfundets interesser.

Den *humanistiske/liberale model* for resocialisering beskrives af Rotman som en antropocentrisk funderet model, som afviser troen på individuel forandring gennem subtilt påtvungne paradigmer. Modellen antager i stedet, at "significant change can result only from the individual's own insight and uses dialogue to encourage the process of self-discovery". Modellen er ikke afhængig af en idealistisk forkyndelse for at reintegrere lovovertrædere i et fjendtligt samfund. I stedet giver humanistisk resocialisering de indsatte en god og troværdig mulighed for at ændre deres liv. "Thus, this model seeks to awaken in inmates a deep awareness of their relationships with the rest of society, resulting in a genuine sense of social responsibility" (Rotman 1986, s. 1026 f.).

Den humanistiske model forudsætter, at fængselsindsatte besidder rettigheder som fuldgældige samfundsborgere.

"This continuum of rights culminates in the right to rehabilitation, which can be formulated as the right to an opportunity to return to society with an improved chance of being a useful citizen and of staying out of prison. This right requires not only education and therapy, but also a non-destructive prison environment and, when possible, less restrictive alternatives to incarceration. The right to rehabilitation is consistent with the drive towards the full restoration of the civil and political rights of citizenship after release." (Rotman 1986, s. 1027)

Målet for den humanistiske model er ifølge Rotman at sikre respekten for *menneskelig værdighed* for de indsatte og dermed at skabe følelser af selv-værd og tillid til retssystemet og at fremme muligheden for selvkontrol og ansvarlig handling i samfundet (se også Ploch 2012).

"Rehabilitation is no longer seen as a generous initiative, a benevolent concession of the state or governmental policy dictated by considerations of social revenue. Instead, the rights model views rehabilitation from the perspective of the offender – as the culmination of a continuum of rights guaranteeing the dignity of human beings confronted with criminal conviction." (Rotman 1986, s. 1037)

3. Folkeretlige forpligtelser og anbefalinger

3.1. Forpligtende konventioner

Flere konventioner indeholder bestemmelser om indsattes resocialisering. FN's konvention om borgerlige og politiske rettigheder (1966) fastslår, at frihedsberøvede skal behandles humant og med respekt for menneskets naturlige værdighed (artikel 10-1). FN's konvention om barnets rettigheder (1989) kræver, at ethvert barn (dvs. en person under 18 år), der er berøvet friheden, behandles menneskeligt og med respekt for menneskets naturlige

værdighed. Den Europæiske Menneskerettighedskonvention (EMRK) fra 1950 fastslår, at ingen må underkastes tortur og ej heller umenneskelig eller vanærende behandling eller straf (artikel 3).

Den Europæiske Menneskerettighedsdomstol (EMD) har flere gange fremhævet de senere års tendens til at lægge øget vægt på resocialisering, som nu snarere sigter mod at fremme personlig ansvarsfølelse end mod at forebygge recidiv – helt på linje med Rotmans foran citerede udsagn om den humanistiske model for resocialisering. EMD ser dette som en positiv udvikling (*Dickson v. UK* § 28; *Vinter and Others v. UK* § 115). Senere har Domstolens Storkammer skærpet formuleringen ved at understrege, at resocialisering er blevet en *obligatorisk faktor*, som medlemsstaterne har pligt til at tage i betragtning ved udformningen af deres strafferetspolitik (*Khoroshenko v. Russia* § 121; *Huchinson v. UK* § 46). Denne myndighedspligt konstituerer indirekte en ret for de indsatte til resocialisering, og hvad denne ret nærmere går ud på, har EMD bidraget til at klarlægge. Domstolens Storkammer har indledningsvis understreget, at EMRK ikke som sådan garanterer en ret til resocialisering, og at staterne ikke er ansvarlige for de indsattes resocialisering. Ansvar for resocialisering hviler på den indsatte, og det er i EMD's praksis forudsat, at de indsatte skal have lov til at resocialisere sig selv, og at myndighederne har pligt til at skabe muligheder herfor, jf. følgende centrale udsagn fra Domstolen:

“Notwithstanding the fact that the Convention does not guarantee, as such, a right to rehabilitation, the Court’s case-law thus presupposes that convicted persons, including life prisoners, should be allowed to rehabilitate themselves. (...) Life prisoners are thus to be provided with an opportunity to rehabilitate themselves. As to the extent of any obligations incumbent on States in this regard, the Court considers that even though States are not responsible for achieving the rehabilitation of life prisoners (...), they nevertheless have a duty to make it possible for such prisoners to rehabilitate themselves. (...) The obligation to offer a possibility of rehabilitation is to be seen as an obligation of means, not one of result” (*Murray v. the Netherlands* §§ 103-104).

I sagen *Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria* § 264 har EMD sagt noget tilsvarende med den tilføjelse, at “while Article 3 cannot be construed as imposing on the authorities an absolute duty to provide prisoners with rehabilitation or reintegration programmes and activities, such as courses or counselling, it does require the authorities to give life prisoners a chance, however remote, to someday regain their freedom”. Hvis dette udsagn skal give mening, må det betyde, at selv om konventionen ikke pålægger myndighederne en *absolut* pligt til at tilbyde de nævnte resocialiserende aktiviteter, kan et eller flere af sådanne tilbud desuagtet være *konkret* påkrævet for at give den enkelte indsatte en reel mulighed for at resocialisere sig med henblik på at genvinde friheden. Denne tolkning støttes af Domstolens tidligere udtalelse i en sag rejst af tre forvaringsdømte i engelske fængsler:

“[R]egard must be had to the need to encourage the rehabilitation of those offenders. In the applicants’ cases, this meant that they were required to be provided with reasonable opportunities to undertake courses aimed at helping them to address their offending behaviour and the risks they posed” (*James, Wells and Lee v. UK* § 218).

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Det er væsentligt at notere, at EMD i det nævnte citat fra *Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria* understreger, at forpligtelsen til at sikre den indsatte mulighed for at rehabiliterer sig gælder, uanset hvor langvarigt afsoningsperspektivet måtte tegne sig (“however remote”).

Hvis myndighederne svigter pligten til at give de indsatte en reel mulighed (“a real opportunity”) for at rehabiliterer sig, foreligger der brud på konventionens artikel 3, som forbyder umenneskelig og vanærende behandling (*Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria* § 264-267).

Clare Ovey, chef for afdelingen for fuldbyrdelse af EMD-domme, har i en redegørelse for Domstolens praksis konkluderet, at “where restrictions on prisoners’ possibilities to prepare for release appear arbitrary or unreasonable, the Court will find violations of the relevant Convention rights” (Ovey 2014, s. 4).

3.2. Folkeretlige anbefalinger (soft law)

Folkeretlige standarder for behandling af indsatte i fængslerne indgår i en række anbefalinger (rekommendationer) udstedt af FN’s generalforsamling og Europarådets Ministerkomité – standarder, som traditionelt går under betegnelsen “soft law”. Denne betegnelse skal udtrykke, at der ikke er tale om bindende regler, men alene om anbefalinger til medlemslandene.

De Europæiske Fængselsregler (senest revideret i 2020), udstedt af Europarådets Ministerkomité, anbefaler i preambulen, at der sikres fængselsforhold, som ikke krænker den menneskelige værdighed, og hvorunder de indsatte tilbydes meningsfuld beskæftigelse og behandlingsprogrammer, så de forberedes på deres reintegrering i samfundet. Endvidere kræver reglerne, at opholdsvilkårene for dømte indsatte skal have som målsætning at gøre de indsatte i stand til at leve et ansvarligt liv uden kriminalitet (regel 102.1). I kommentaren til reglerne bemærkes, at man bevidst har undgået brugen af begrebet “rehabilitering”, som bærer konnotationen af tvangsbehandling med sig. Denne forklaring har rod i tiden før ca. 1970, da resocialisering var et integreret led i selve straffen og dermed blev opfattet som et tvangselement, som den indsatte var underkastet i god overensstemmelse med den af Rotman betegnede autoritære/paternalistiske model og i strid med individets rettigheder (se Van Zyl Smit & Snacken 2009, s. 83, og Meijer 2017, s. 146). I stedet fremhæver kommentaren vigtigheden af at give dømte, som ofte kommer fra socialt udsatte positioner, mulighed for at udvikle sig på en måde, der gør dem i stand til at vælge at leve et lovlydigt liv (Ministerkomitéens dokument CM(2020)17-add2 af 20. februar 2020).

I *Nelson Mandela-reglerne* (standard minimum regler vedtaget af FN’s generalforsamling den 17. december 2015) hedder det, at formålet med en

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

fængselsstraf primært er at beskytte samfundet mod kriminalitet og at reducere tilbagefald. Disse formål kan kun opnås, hvis afsoningstiden bruges til, så vidt muligt, at sikre reintegration af de dømte i samfundet ved løsladelsen, så de kan leve et lovlydigt og selv bærende liv (regel 4-1). Grundtonen er autoritær/paternalistisk, men den går over i en mere humanistisk tone, når det videre hedder, at fængselsregimet bør søge at minimere de forskelle mellem fængselslivet og livet i frihed, som har tendens til at mindske indsattes ansvarsfølelse eller den respekt, som er forbundet med deres menneskelige værdighed (regel 5-1), og det understreges, at der allerede ved afsoningens begyndelse skal sigtes mod tiden efter løsladelsen:

“From the beginning of a prisoner’s sentence, consideration shall be given to his or her future after release and he or she shall be encouraged and provided assistance to maintain or establish such relations with persons or agencies outside the prison as may promote the prisoner’s rehabilitation and the best interests of his or her family” (regel 107).

Europarådets ministerkomité har fremhævet *udgang* som et af midlerne til at lette social reintegration af alle indsatte (R (82) 16 af 24. september 1982, preambelen). Se også EMD’s udsagn om udgang i *Ēcis v. Latvia* § 92 (“prison leave is one of the means of facilitating social reintegration of all prisoners”) og *Mastromatteo v. Italy* § 72.

3.3. *Sammenfattende om de folkeretlige krav og anbefalinger*

Et forsøg på at opstille en stram *sammenfatning* af de væsentligste folkeretlige krav og anbefalinger angående resocialisering i menneskeretligt perspektiv kunne se således ud:

- 1) De indsatte skal – uanset afsoningens tidsperspektiv – allerede fra afsoningens begyndelse sikres mulighed for at resocialisere sig og derved forberede en gunstig reintegration i samfundet efter løsladelsen.
- 2) Muligheden for resocialisering skal sigte mod at styrke den indsatte personlige kompetencer, ansvarsfølelse og menneskelige værdighed.
- 3) Resocialisering er den enkelte indsatte egen opgave og eget ansvar.
- 4) Fængselsmyndighederne har pligt til at skabe reelle muligheder for, at de indsatte kan resocialisere sig selv.

Disse menneskeretlige krav til resocialisering er i god harmoni med Rotmans humanistiske/liberale model, jf. ovenfor afsnit 2.2. Det er værd at bemærke, at en reduceret recidivrisiko ud fra en menneskeretlig synsvinkel ikke optræder som et mål for fængslernes rehabiliterende indsats. Et sådant (primært) mål gælder for den autoritære/paternalistiske model, som først og fremmest har fokus på resocialiseringens sociale gevinst for samfundet. Noget andet er, at en reduceret recidivrisiko ofte vil være et mål for den enkelte indsatte og et resultat af den styrkelse af hans/hendes personlige kompetencer,

ansvarfølelse og menneskeværd, som er fokuspunkter for den menneskeretlige tilgang til resocialisering – og dermed en afledet virkning af den resocialiserende indsats.

4. Ret til resocialisering efter dansk lovgivning

Begrebet resocialisering optræder hyppigt i den danske fængselsdebat, men i lovgivningen optræder selve begrebet kun yderst sporadisk. I *straffuldbyrdelsesloven* (jf. lovbekendtgørelse nr. 201 af 28.02.2023) findes ordet ikke og ej heller i lovens forarbejder. Det kan der være gode grunde til. Resocialisering er et paraplybegreb, som dækker over en række operative elementer, såsom undervisning, arbejdsstræning, kognitive programmer, sundhedsydelser, herunder misbrugsbehandling, psykiatrisk behandling og tandbehandling samt psykologstøtte, etablering og vedligeholdelse af eksterne kontakter og gradvis udslusning fra fængsel til frihed. Alle disse elementer af resocialiserende karakter optræder i lovgivningen eller i tilhørende administrative forskrifter.

4.1. Resocialisering og normalisering

Det er vigtigt at slå fast, at de nævnte elementer ikke indgår i fængselslivet (udelukkende) med resocialisering for øje. Det er et fundamentalt princip i dansk straffuldbyrdelse, at rammerne for tilværelsen for de indsatte, så vidt det er muligt, skal svare til rammerne for tilværelsen for mennesker i det frie samfund med selve frihedsberøvelsen – og de dertil knyttede nødvendige indgreb – som eneste undtagelse. Dette princip, som kaldes *normaliseringsprincippet* (se Engbo 2017), er i straffuldbyrdelsesloven udtrykt således: "Der må ikke under fuldbyrdelsen af straf pålægges en person andre begrænsninger i tilværelsen end sådanne, der er fastsat ved lov eller er en følge af selve straffen" (§ 4). I forarbejderne til loven er henvist til den tidligere anvendte, lidt enklere, formulering, hvorefter "[d]e indsatte har adgang til at udøve deres almindelige borgerlige rettigheder i det omfang frihedsberøvelsen ikke i sig selv afskærer dem herfra" (Folketingstidende 1999-00, tillæg A, s. 3664, jf. bekendtgørelse om fuldbyrdelse af frihedsstraf § 19, stk. 2). Dansk ret er i denne henseende på linje med De Europæiske Fængselsregler, som siger, at "[f]rihedsberøvede personer bevarer alle rettigheder, der ikke lovligt er frataget dem ved den afgørelse, hvorved de blev dømt eller varetægtsfængslet" (regel 2) og at "[h]verdagen i fængsel skal ligne de positive sider af livet i samfundet uden for mest muligt" (regel 5).

Med normaliseringsprincippet som udgangspunkt må man, set med den indsatte øjne, betragte et resocialiserende udbytte som ét blandt flere mulige mål med aktiviteterne mv. Kriminalforsorgens mål er at skabe et så normaliseret og konstruktivt afsoningsindhold som muligt for de indsatte, og derfor er der en klar sammenhæng mellem normalisering og resocialisering

(jf. Anderson & Gröning 2016, s. 224). Det styrende element for Kriminalforsorgens tilrettelæggelse af aktivitets- og behandlingstilbud må herefter være de indsattes efterspørgsel, herunder blandt andet en erfaringsbaseret forventning om tilbud, som kan tjene til de indsattes resocialisering. I forarbejderne til straffuldbyrdelsesloven er denne tankegang udtrykt således:

“Grundsynspunktet er, at den indsatte ikke bør udelukkes fra hjælp og bistand, hvis vedkommende har behov derfor, uanset om denne hjælp eller bistand mv. må antages at forebygge den indsatte tilbagefald til kriminalitet eller ej. Den behandlingsmæssige virksomhed er således i lige høj grad bestemt af en holdning af medmenneskeligt ansvar som af nyttemæssige behandlingssynspunkter” (betænkning nr. 1181/1989, s. 89).

Det skal tilføjes, at det ikke blot er et medmenneskeligt ansvar, men nok så meget en lovbestemt forpligtelse for fængselsmyndighederne, at straffen ikke griber mere ind end højst nødvendigt i den indsatte tilværelse som samfundsborger, jf. den ovenfor beskrevne lovfæstede udmøntning af normaliseringsprincippet.

4.2. Resocialisering i lovgivningen om straffuldbyrdelse

Straffuldbyrdelsesloven siger om de overordnede hovedformål med straffuldbyrdelsen, at fuldbyrdelse af en straf skal ske med fornøden hensyntagen såvel til straffens [= frihedsberøvelsens] gennemførelse som til behovet for at hjælpe eller påvirke den dømte til at leve en kriminalitetsfri tilværelse (§ 3).

Mere specifikt hedder det i loven, at Kriminalforsorgen skal vejlede og bistå en indsat med hensyn til den pågældendes arbejdsmæssige, uddannelsesmæssige, sociale og personlige forhold med henblik på dels at forbedre den pågældendes muligheder for at leve en kriminalitetsfri tilværelse, dels at begrænse de ulemper, som følger af frihedsberøvelsen (§ 44).

På det konkrete plan tillægger loven den indsatte nogle rettigheder, som giver ham/hende mulighed for at arbejde med sin resocialisering:

- Ret (og pligt) til beskæftigelse ved deltagelse i arbejde, uddannelse eller anden godkendt aktivitet (§ 38). Pligten kan alene gælde arbejde, idet uddannelses- og behandlingsaktiviteter kræver den indsatte eget ønske. Deltagelse i sådanne aktiviteter med resocialiseringsøjemed er et tilbud til den indsatte og ikke en forpligtelse (Gröning 2013, s. 181; Anderson & Gröning 2016, s. 223; se også Ginsberg 1976 om retten til at afvise resocialisering).
- Ret til lægebehandling og anden sundhedsmæssig bistand (§ 45).
- Ret til vederlagsfri behandling mod stofmisbrug, med mindre han/hun ikke skønnes egnet eller motiveret til behandling (§ 45 a).
- Ret til kontakt med omverdenen ved udgang, besøg og telefoning (kap. 9).

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Loven pålægger endvidere Kriminalforsorgen en pligt til at tilbyde de indsatte aktiviteter i fritiden og en pligt til snarest efter indsættelsen i samarbejde med den indsatte at udarbejde en handleplan for afsoningstiden og tiden efter løsladelsen (§ 31, stk. 2). Handleplanen har ifølge lovbemærkningerne klart et resocialiserende sigte (Folketingstidende 1999-00, tillæg A, s. 3774). Udarbejdelse af handleplan må opfattes som et tilbud til den indsatte og ikke som et påtvunget, formynderisk led i fuldbyrdelsen.

I den med hjemmel i loven udstedte bekendtgørelse om *udgang* optræder begrebet resocialisering som argument for frigang (udgang til arbejde eller undervisning) og udstationering til egen bopæl med elektronisk fodlænke (bekendtgørelse nr. 176 af 31. januar 2022 §§ 44, 45 og 81). Men også udgang til andre formål, fx til familiebesøg, har betydning for resocialisering i form af gradvis udslusning fra fængsel til frihed. Prøveløsladelse forudsætter i almindelighed, at den indsatte forud for løsladelsen har gennemført et udslusningsforløb, som i høj grad involverer udgange (Engbo 2022, s. 272). Højesteret har i en sag om prøveudskrivning af en forvaringsdømt i skarpe vendinger kritiseret anklagemyndigheden og Kriminalforsorgen for ikke for længst at have taget initiativ til iværksættelse af et udslusningsforløb:

“[Der burde] for længst have været taget initiativ til at iværksætte et forløb med ændrede afsoningsforhold, der kan give et tilstrækkeligt sikkert grundlag for at vurdere, om T under friere forhold vil være til fare for andres liv, legeme, helbred eller frihed. Højesteret forudsætter ved afgørelsen om ikke at ophæve forvaringsforanstaltningen, at anklagemyndigheden i samarbejde med Kriminalforsorgen (...) sikrer, at dette sker straks.” (U 2020.3389 H. Se også U 2015.3609 Ø og U 2021.4045 H)

Højesterets afgørelse (og de øvrige nævnte domstolsafgørelser) må tages som udtryk for, at risiko- og retsfølelshensyn efter omstændighederne må vige for udslusningshensyn, når afsoningstiden nærmer sig en uforholdsmæssig længde i forhold til den pådømte forbrydelse.

Spørgsmålet om, hvorvidt udgangstilladelse er en “ret” for de indsatte ses ikke at være diskuteret i dansk ret. EMD’s Storkammer har i en sag fra Luxembourg afgjort, at udgang ikke er en ret i konventionens artikel 6’s forstand (*Boulois v. Luxembourg* §§ 95-105). Domstolen lagde imidlertid vægt på, at udgangstilladelse i Luxembourg betegnes som et “privilegium”, som gives skønsmæssigt på grundlag af nogle generelt formulerede kriterier. I dansk ret har udgang siden 1965 været et regelmæssigt led i straffuldbyrdelsen (Schjøler & Dragsted, s. 207), og der findes detaljerede regler om betingelserne for udgang, herunder om formålene, hvortil der kan gives udgangstilladelse (sfbl. § 46 og bekendtgørelse nr. 441 af 21.04.2023). Hvis lovens betingelser er opfyldt, herunder en – for den indsatte – gunstig skønsmæssig vurdering af misbrugsrisikoen og hensynet til retsfølelsen, vil myndighederne ikke kunne nægte udgangstilladelse, så i den forstand kan udgangstilladelse opfattes som en ret for den indsatte. Men om det er en ret, som kan kræves håndhævet ved danske domstole eller ved EMD er nok tvivlsomt.

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Forfatningen (grundloven) indeholder ingen bestemmelser om indsattes ret til resocialisering. Imidlertid er EMRK ved lov blevet inkorporeret i dansk ret (lov nr. 285 af 29.04.1992), og i praksis har konventionens bestemmelser fået tillagt stærkere retskraft end almindelig lov (quasi-forfatningsstatus, jf. Rytter 2016, s. 52 ff.). Konventionens bestemmelser, bl.a. artikel 3 om forbud mod umenneskelig og vanærende behandling eller straf, supplerer således straf-fuldbyrdsloven og de dertil hørende ministerielle bekendtgørelser. EMD's praksis vedrørende blandt andet retten til resocialisering (refereret ovenfor i afsnit 3.1), har derfor væsentlig betydning som retskilde i dansk ret. Dette gælder også EMD's praksis i tiden efter inkorporeringslovens ikrafttræden i 1992, hvilket indebærer, at dansk straffuldbyrdsret løbende udvikles i takt med Domstolens dynamiske fortolkning af konventionen (Rytter 2021, s. 119 ff.).

Folketingets ombudsmand (FO) vurderer gennem klagebehandling, egen drift-undersøgelser og tilsynsbesøg, om myndigheder, herunder Kriminalforsorgen, handler i strid med gældende ret eller på anden måde gør sig skyldige i fejl eller forsømmelser ved udøvelsen af deres opgaver. Han bedømmer tillige forhold vedrørende behandlingen af og aktiviteterne for de indsatte ud fra almenmenneskelige og humanitære synspunkter (§§ 18 og 21 i ombudsmandsloven, jf. lovbekendtgørelse nr. 349 af 22. marts 2013). FO's kontrol med myndighedernes opgavevaretagelse omfatter blandt andet de lovbestemte krav til aktiviteter og behandling, som kan tjene til resocialisering for de indsatte, herunder sundhedstjeneste, beskæftigelse (arbejde og undervisning), besøg, udgang og udarbejdelse af handleplaner, og i den forstand spiller FO en vigtig rolle som vogter af de indsattes muligheder for at resocialisere sig. Til de lovbestemte krav hører også EMRK's menneskeretlige krav

Fra FO's praksis kan nævnes henstillinger til Kriminalforsorgen om at sikre, at indsatte tilbydes beskæftigelse i overensstemmelse med beskæftigelsesbekendtgørelsen (jf. rapport af 4. juli 2023 om tilsynsbesøg den 21. og 22. februar 2023 i Nr. Snede Fængsel), at sikre en velfungerende biblioteksordning (jf. rapport af 6. marts 2023 om tilsynsbesøg den 12. oktober 2022 i Frederikshavn Arrest) og at overveje, hvordan det sikres, at den indsatte har kendskab til handleplanen for den indsatte's ophold i kriminalforsorgens varetægt, samarbejde med andre myndigheder mv. (jf. rapport af 26. august 2022 om tilsynsbesøg i Vestre Fængsel den 2. marts 2022).

FO's tilsynsbesøg i fængsler og arrester har ikke kun retsgrundlag i ombudsmandsloven, men også i den valgfri protokol til FN's torturkonvention (OPCAT), jf. bekendtgørelse nr. 38 af 27. oktober 2009. FO bistås ved løsningen af denne opgave af DIGNITY (Dansk Institut mod Tortur) og Institut for Menneskerettigheder.

Tilsynsbesøgene har som formål at bidrage til at sikre, at personer, der opholder sig eller bor i institutionerne, bliver behandlet værdigt, hensynsfuldt og i overensstemmelse med deres rettigheder (FO's standardformulering, jf. eksempelvis rapport af 4. juli 2023 om tilsynsbesøg den 29. og 30. marts 2023

i Enner Mark Fængsel). En værdig og hensynsfuld behandling har væsentlig betydning for de indsattes resocialisering (jf. Rotman – se afsnit 2.2). Fra praksis kan nævnes FO's krav om, at ledelsen sikrer noget så elementært – men ikke uvæsentligt i værdighedsperspektiv – som at personalet som banker på den indsattes celledør, inden den bliver åbnet, medmindre henvendelsen har et kontrolmæssigt formål (jf. rapport af 15. juni 2023 om tilsynsbesøg i Randers Arrest den 15. marts 2023).²

5. Begrænsninger i retten til resocialisering

Der er flere forhold, som indebærer modifikationer i det beskrevne udgangspunkt, hvorefter de indsatte i danske fængsler har ret til et afsoningsforløb, som muliggør deres resocialisering. Modifikationerne optræder både i lovgivningen og i Kriminalforsorgens praksis. I det følgende vil nogle eksempler blive omtalt.

5.1. Begrænsninger af hensyn til retsfølelsen

En henvisning til retsfølelsen i sammenhæng med straffuldbyrdelse har i de seneste årtier fået tiltagende fodfæste ikke kun i den retspolitiske retorik og i lovgivningen, men også i Kriminalforsorgens regimepraksis og konkrete sagsbehandling (se nærmere Engbo 2022, s. 82 ff.).

Straffuldbyrdelsesloven kræver, at hensynet til retsfølelsen (som også går under betegnelsen "retshåndhævelsen") tillægges vægt i sager om blandt andet udgangstilladelse (§ 46), ytringsfrihed (§ 59), strafafbrydelse (§ 76), alternativ anbringelse (§ 78) og hjemmeafsoning (§ 78b). Nævnes må også straffelovens bestemmelse om tidlig prøveløsladelse (§ 40a).

Der findes forskelligt rettede følelser vedrørende retsspørgsmål, men der er ikke tvivl om, at den retsfølelse, som der her er tale om, skal opfattes som den fremherskende retsopfattelse i offentligheden af, hvad der er ret og rimeligt, og lovgivers antagelse herom går ud på, at offentligheden kræver, at straf skal håndhæves strengt og uden "blødsødenhed". Lovens forståelse af retsfølelse er pønalt orienteret. Pønale retsfølelshensyn står således i en række tilfælde i vejen for de indsattes muligheder for resocialisering.

5.2. Begrænsninger som følge af excessive sikkerhedsindgreb

Domstolene har i nogle sager fundet, at indsatte i danske fængsler er blevet behandlet på en nedværdigende måde og dermed i strid med EMRK artikel 3.

Vestre Landsret fandt i 2021, at det var i strid med straffuldbyrdelsesloven og tillige indebar nedværdigende behandling og dermed en krænkelse af EMRK artikel 3, at en indsat gennem næsten et år rutinemæssigt blev undergivet i alt 301 undersøgelser af sin person med krav om fuldstændig afklædning og

2. FO's tilsynsrapporter kan læses på hjemmesiden: https://www.ombudsmanden.dk/ombudsmandensarbejde/ombudsmandens_sagstyper/tilsyn/.

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

om, at han derefter skulle dreje sig rundt og i nogle tilfælde også gå ned i hugsiddende stilling og eventuelt sprede ballerne (U.2021.1221V). Dommen blev anket til Højesteret, som nåede til samme resultat, og som tillige fandt, at 318 undersøgelser af den indsatte celle indebar en krænkelse af EMRK artikel 8 om retten til respekt for privatlivet (U.2022.3807).

Østre Landsret fandt i 2014, at Kriminalforsorgen havde overtrådt EMRK artikel 3 ved i fire tilfælde uberettiget at have anbragt en forvaringsdømt i sikringscelle og dér fikseret ham samt ved i otte tilfælde at lade en legitim anbringelse i sikringscelle og fiksering vare længere end berettiget (U.2014.3045Ø). I tre af de fire tilfælde af uberettiget sikringscelleanbringelse fandt retten, at straffuldbydelseslovens betingelser for anbringelsen havde været opfyldt. Dommen må således tages som udtryk for, at straffuldbydelseslovens betingelser for anbringelse i sikringscelle ikke i tilstrækkelig grad sikrer mod nedværdigende behandling, jf. EMRK artikel 3.

EMD fandt i 2023, at der var tale om umenneskelig og nedværdigende behandling, da to fængslebetjente i Enner Mark Fængsel uden forudgående varsel anvendte pebespray mod en indsat i en observationscelle (*El-Asmar v. Denmark*).

De nævnte sager vedrører ikke specifikke resocialiseringsmæssige forhold, men de er klare eksempler på nedværdigende behandling og dermed krænkende for de berørte indsatte menneskelige værdighed, som indgår som et centralt element i den menneskeretlige forståelse af begrebet resocialisering (jf. ovenfor afsnit 2.2 og afsnit 3.2).

5.3. *Begrænsninger som følge af overbelægning og personalemangel*

Danske fængsler og arrester har i flere år været tvunget til at operere med overbelægning, hvilket indebærer, at de indsatte muligheder for resocialisering forringes. Det gælder både negativ og positiv resocialisering (jf. afsnit 2.1). Det er umuligt at tilbyde alle indsatte arbejdsstræning eller undervisning, når fængslet har flere indsatte end forudsat i strukturen, og når skolestuer mv. inddrages til belægning. Det er umuligt at placere indsatte internt i fængslet ud fra en vurdering af hvilken afdeling, som den indsatte vil være bedst placeret på. Der er ét og kun ét hensyn, som er styrende for den interne placering: Hvor er der en ledig celleplads? Det er svært og ofte umuligt at overføre indsatte til et andet fængsel eller en anden afdeling, hvor det vil være muligt at tilbyde undervisning, arbejdsstræning eller behandling svarende netop til den indsatte behov. Der er helt enkelt ikke plads. Systemet er proppet til. Med andre ord svækkes de indsatte resocialiseringsmuligheder i adskillige henseender under forhold med høj belægning og overbelægning (Engbo & Smith 2012, s. 107 ff.; FOs skrivelse 03.02.2011 til Direktoratet for Kriminalforsorgen, j.nr. 2010-5306-6250).

Når overbelægning – som i disse år – falder sammen med både mangel på personale og nye sikkerhedsopgaver for personalet, svækkes resocialiseringsmulighederne yderligere ved personalets manglende ressourcer til hjælp og

støtte til de indsatte. Institut for Menneskerettigheder har således i en rapport fra 2021 påpeget, at høj belægning og mangel på personale indebærer begrænset tid til og mulighed for resocialiseringstiltag, hvilket er i strid med menneskeretlige anbefalinger og straffuldbyrdelseslovens formålsparagraf (Taxhjeml & Kessing 2021).³ FO har med følgende motivering bebudet, at han i 2024 vil bringe de indsattes beskæftigelse og besøgsforhold i fokus under sine tilsynsbesøg:

“Mulighederne for at kunne se sine nærmeste og have relevant beskæftigelse er af stor betydning for indsattes trivsel under afsoningen og for resocialisering. (...)

[Kriminalforsorgen har] i de senere år haft det højeste belæg siden årene umiddelbart efter 2. verdenskrig, og der er samtidig sket en markant nedgang i antallet af fængselsbetjente.

Dette kan have betydning for, hvilke muligheder for besøg og beskæftigelse de indsatte i praksis har i de enkelte institutioner. Ved tidligere tilsyn i fængsler og arresthuse har ombudsmanden konstateret, at der kan være udfordringer med for eksempel at skaffe relevant beskæftigelse til de indsatte, og at besøgsrum og undervisningslokaler inddrages til indkvartering eller andre formål.”⁴

5.4. *Begrænsninger for bestemte grupper af indsatte*

Udvisningsdømte indsatte skal efter en ændring af straffuldbyrdelsesloven i 2017 afsone straffen i et særligt udvisningsfængsel, hvor de ikke – som andre indsatte – har ret til at være beskæftiget ved uddannelse, undervisning eller programvirksomhed, medmindre særlige forhold taler herfor (§ 38). Retten til at få udfærdiget en handleplan for tiden efter løsladelsen gælder heller ikke for de udvisningsdømte (§ 31), og de har som hovedregel ikke, som andre indsatte, ret til vederlagsfri misbrugsbehandling (§ 45 a).

Indgrebene i de udvisningsdømte indsattes rettigheder til resocialiserende tiltag blev i lovbemærkningerne begrundet med, at det vil “sende et klart præventivt signal til kriminelle udlændinge og bidrage til en styrket retsfølelse for så vidt angår, at udlændinge, der kommer til landet med kriminalitet for øje, skal opleve afsoning i et dansk fængsel som en reel straf” (Folketingstidende 2016-17, tillæg A, lovforslag L130 s. 3).

Stramningerne blev også begrundet med, at det “ikke [er] formålstjenligt at anvende ressourcer på resocialiserende tiltag over for udvisningsdømte indsatte, som skal udsendes til deres hjemland efter løsladelsen” (lovforslagets s. 7).

Det kan næppe udelukkes, at en eller flere af de nævnte begrænsninger i de udvisningsdømte rettigheder konkret vil kunne bedømmes som krænkelse af EMRK artikel 3 om forbud mod umenneskelig og vanærende behandling eller artikel 14 om forbud mod diskrimination med hensyn til konventionsbeskyttede

3. Se også dr.dk's artikel (4. juli 2023) med rubrikken: »Stor personalemangel i fængslernes værksteder hæmmer indsattes vej ud af kriminalitet«. <https://www.dr.dk/nyheder/regionale/fyn/stor-personalemangel-i-faengslernes-vaerksteder-haemmer-indsattes-vej-ud-af>.

4. https://www.ombudsmanden.dk/find/nyheder/alle/indsattes_muligheder_for_besoeg_og_beskaeftigelse/

rettigheder og friheder. Begrænsningerne i retten til misbrugsbehandling og retten til resocialiseringsstøtte er eksempler, som konkret må antages at kunne bedømmes som diskrimination, jf. henholdsvis artikel 2 og artikel 3.

Livstidsdømtes (og visse forvaringsdømtes) muligheder for resocialisering er blevet begrænset ved en lovændring, som berøver dem mulighederne for under de første 10 års afsoning at blive overført til åbent regi, at få udgangstilladelse og at etablere nye relationer til mennesker uden for murene (lov nr.157 af 31.01.2022).

Bandemedlemmers muligheder for resocialisering begrænses ved anbringelse på såkaldte fokusafdelinger med skærpet regime, herunder isolation (se Engbo 2022, s. 335 f.).

Begrænsninger i de nævnte gruppers muligheder for resocialisering må antages konkret at kunne gælde både negativ og positiv resocialisering (jf. afsnit 2.1). Navnlig mulighederne for personlig udvikling (positiv resocialisering) synes yderst sparsomme. Desocialisering kan efter omstændighederne være en rammende betegnelse.

5.5. *Autoritær/paternalistisk tænkning*

Der dukker af og til elementer af den autoritære/paternalistiske tilgang til resocialisering op i Kriminalforsorgens praksis og – ikke mindst – i den retspolitiske debat og i medierne. Man fastholder i vidt omfang fokus på recidivbegrænsning og på, at det er Kriminalforsorgens opgave at resocialisere de indsatte. Med denne tilgang til resocialisering ser man den indsatte mere som et objekt end som et subjekt. Den indsatte bliver til en råvare, som skal forarbejdes i fængslernes resocialiseringsværksted. Fokus på den indsattes menneskelige værdighed risikerer derved at fortone sig til fordel for en kølig og kortsigtet samfundsmæssig nyttetænkning.

5. Sammenfatning

I menneskeretligt lys er resocialisering den enkelte indsattes ansvar. Kriminalforsorgen er ansvarlig for at facilitere den indsattes resocialisering. Statens forpligtelse vedrører midlerne, ikke resultatet (jf. afsnit 3.1).

Resocialisering skal sigte mod at styrke den indsattes personlige kompetencer, ansvarsfølelse og menneskelige værdighed. At forebygge recidiv ses ud fra et menneskeretligt synspunkt ikke som et direkte mål for Kriminalforsorgen, men vil ofte være det for den indsatte. (Se sammenfatningen i afsnit 3.3 vedrørende de folkeretlige krav og anbefalinger.)

Bedømt ud fra gennemgangen af dansk ret (jf. afsnit 4) må konklusionen være, at indsatte i danske fængsler som udgangspunkt har ret til et afsoningsforløb, som giver den enkelte indsatte gode muligheder for at styrke sine personlige kompetencer, sin ansvarsfølelse og sit menneskeværd med henblik på at forberede en gunstig reintegration i samfundet efter løsladelsen i god

overensstemmelse med de folkeretlige forpligtelser og anbefalinger herom (jf. afsnit 3.2).

Det beskrevne udgangspunkt brydes dog af flere klare og ret indgribende modifikationer såvel i det praktiske fængselsarbejde som på det idémæssige plan (jf. afsnit 5).

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Kontaktoplysninger

Hans Jørgen Engbo: hjengbo@gmail.com

Litteratur

- Anderson, Y.A. & L. Gröning (2016): Rehabilitation in Principle and Practice: Perspectives of In-mates and Officers. I: *Bergen Journal of Criminal Law and Criminal Justice*, Vol. 4, s. 220 ff. <https://doi.org/10.15845/bjclcj.v4i2.1069>
- Engbo, H.J. (2017): Normalisation in Nordic Prisons – From a Prison Governor’s Perspective. I: P. Scharff Smith & T. Ugelvik (red.): *Scandinavian Penal History, Culture and Prison Practice*, Palgrave Studies in Prisons and Penology. https://doi.org/10.1057/978-1-137-58529-5_14
- Engbo, H.J. (2022): *Straffuldbyrdelsesret – Fængsel og forvaring*. København: Djøf Forlag.
- Engbo, H.J. & P.S. Smith (2012): *Fængsler og menneskerettigheder*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Ginsberg, M.D. (1976): A New Perspective in Prisoners’ Rights: The Right to Refuse Treatment and Rehabilitation. I: *The John Marshall Journal of Practice and Procedure*, Vol. 10, side 173 ff.
- Gröning, L. (2013): Straffgenomföring som en del av straffrättssystemet. Princip förklaring av fängelsestraffets innehåll. I: *Tidsskrift for Rettsvitenskap*, s. 145 ff. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-3096-2013-01-02-04>
- Kjær Minke, L. (2021): Hjørnesteinene i den danske kriminalforsorg: Normalisering og åbenhed. I: *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*, nr. 1, s. 99 ff. <https://doi.org/10.7146/ntfk.v108i1.125566>
- Meijer, s. (2017): Rehabilitation as a Positive Obligation. I: *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, Vol 25, s. 145 ff. <https://doi.org/10.1163/15718174-25022110>
- Phillips, S.A. (1979): The Right to Rehabilitation: *Laaman v. Helgemoe*. I: *National Black Law Journal*, 6(2), s. 297 ff.
- Ovey, C. (2014): Ensuring respect of the rights of prisoners under the European Convention on Human Rights as part of their reintegration process. <https://rm.coe.int/09000016806f4ad8> (læst 22.10.2023)
- Ploch, A. (2012): Why Dignity Matters: Dignity and the Right (or Not) to Rehabilitation from International and National Perspectives. I: *New York University Journal of International Law and Politics*, Vol. 44, s. 887 ff.
- Rotman, E. (1987): Do Criminal Offenders Have a Constitutional Right to Rehabilitation. I: *Journal of Criminal Law and Criminology*, Vol. 77, No. 4, s. 1023 ff. <https://doi.org/10.2307/1143667>
- Rytter, J.E. (2016): *Individets grundlæggende rettigheder*. København: Karnov Group.
- Rytter, J.E. (2021): Er Menneskeretsdomstolens praksis folkeret eller en del af dansk ret? I: *Juristen*, nr. 3, s. 119 ff.
- Schiøler, J. & A. Dragsted (2017): *Straffuldbyrdelsesloven med kommentarer*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.

Taxhjelm, F.R. & P.V. Kessing (2021): Forhøjet risiko for krænkelse. Manglende kapacitet i fængsler udfordrer menneskerettighederne. København: Institut for Menneskerettigheder.

Van Zyl Smit, D. & S. Snacken (2009): Principles of European Prison Law and Policy. Penologi and Human Rights. Oxford University Press.

Denne artikel er tildelt
en CC-By 4.0 licens

Domsoversigt

USA

Laaman v. Helgemoe, 437 F. Supp. 269 (D.N.H. 1977)

Procnier v. Martinez, 416 U.S. 396 (1974)

Ruffin v. Commonwealth (of Virginia), 62 Va 790 (1871)

Wolff v. McDonnell, 418 U.S. 539 (1974)

EMD

Dickson v. the United Kingdom, 04.12.2007 (44362/04)

Ēcis v. Latvia, 10.01.2019 (12879/09)

El-Asmar v. Denmark, 03.10.2023 (27753/19)

Harakchiev and Tolumov v. Bulgaria, 08.07.2014 (15018/11; 61199/12)

Hutchinson v. the United Kingdom, 17.01.2017 (57592/08)

James, Wells and Lee v. the United Kingdom, 18.09.2012 (25119/09, 57715/09 og 57877/09)

Khoroshenko v. Russia, 30.06.2015 (41418/04)

Mastromatteo v. Italy, 24.02.2002 (37703/97)

Murray v. the Netherlands, 26.04.2016 (10511/10)

Vinter and Others v. the United Kingdom, 09.07.2013 (66069/09, 130/10 og 3896/10)

Danske domme er omtalt i teksten med reference til Ugeskrift for Retsvæsen (U).